

УДК (330.837+332.122)504

ІНСТИТУЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГООРІЄНТОВАНИХ СТРАТЕГІЧНИХ ПЛАНІВ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Б.В. Буркинський, Н.І. Хумарова

Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень, Французький бульвар, 29, 65044, Одеса, iprei@odessa.ukrtel.net

У статті визначено сутність інституційного механізму реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів «зеленого» розвитку національної економіки. Визначено цільові настанови зазначеного механізму. Запропоновано принципи та розглянуто основні складові інституційного механізму, що забезпечують узгодження екологічних, соціальних та економічних інтересів суб'єктів національної економіки. *Ключові слова:* екологоорієнтоване стратегічне планування, «зелений» розвиток національної економіки, інституційні методи.

Институциональный механизм реализации экологоориентированных стратегических планов развития национальной экономики. Б.В. Буркинский, Н.И. Хумарова. В статье определена сущность институционального механизма реализации экологоориентированных стратегических планов «зеленого» развития национальной экономики. Определены целевые установки указанного механизма. Предложены принципы и рассмотрены основные составляющие институционального механизма, обеспечивающих согласование экологических, социальных и экономических интересов субъектов национальной экономики. *Ключевые слова:* экологоориентированное стратегическое планирование, «зеленое» развитие национальной экономики, институциональные методы.

Institutional mechanism of ecological-oriented strategic plans for national economy development. B.V. Burkynskiy, N.I. Khumarova. The article defines the essence of the institutional mechanism for implementing strategic plans ecological-oriented «green» of national economic development. Determined target instructions of specified mechanism. Proposed the principles and considered basic components of the institutional mechanism to ensure coordination of environmental, social and economic interests of the national economy. *Keywords:* ecological-oriented strategic planning, "green" national economic development, institutional methods.

Вступ

Екологоорієнтоване стратегічне планування (ЕОСП), як складова загальної системи стратегічного соціально-економічного планування, базується на концепції сталого розвитку в глобальному масштабі та структурному реформуванні національної економіки на засади «зеленого» кур-

су, основною своєю метою вбачає отримання оптимального варіанту розвитку її регіонів при мінімізації всіх видів необхідних для цього ресурсів (Буркинський Б.В., Хумарова Н.І., 2011). Засобом реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки є інституційний механізм, який покликаний забезпечувати узгодження со-

ціальних, екологічних, економічних інтересів суспільства, держави та суб'єктів систем господарювання.

Як система інституційний механізм – це сукупність інституцій, методів, заходів та інструментів, призначених для ефективної реалізації завдань «зеленого» розвитку національної економіки, закладених в екологоорієнтованих стратегічних планах. Їх дія забезпечується основними складовими, визначеними нами за функціональним підходом, це: оцінка впливу на навколишнє природне середовище (НПС), екологічний аудит, екологічний моніторинг, екологічне прогнозування, екологічна експертиза, екологічна сертифікація та ліцензування господарської діяльності. Перелічені інструменти формують структуру інституційного механізму екологоорієнтованого стратегічного планування розвитку національної економіки.

Матеріали та методи дослідження

Мету інституційного механізму стосовно «зеленого» розвитку можна сформулювати як:

- стабілізація та поліпшення екологічної ситуації загалом, екологізація економічної діяльності у межах інституційних та структурних перетворень, адекватних ринковим відносинам;

- створення оптимальних умов для ефективного використання, збереження та відтворення природно-ресурсного потенціалу територій;

- мінімізація шкоди природним екосистемам, відшкодування збитків та страхування екологічних ризиків;

- впровадження ресурсозберігаючих технологій, біотехнологій, використання ощадливих методів природокористування;

- оптимізація структури економіки країни загалом та її регіонів з урахуванням особливостей територій;

- стимулювання економічної зацікавленості в раціональному та економному використанні природних ресурсів;

- обмеження неефективної конкуренції з метою усунення з ринку неекологічних технологій, устаткування, продуктів та послуг.

Формування інституційного механізму реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки має здійснюватися на основі таких принципів: науковості, соціальної спрямованості планів, пріоритетності, системності, комплексності дії, узгодженості, взаємодоповнення, збалансованості, інфраструктурної забезпеченості, превентивності, альтернативності, екологічного пріоритету та застереження, екологічної та економічної безпеки ведення бізнесу і життєдіяльності, комплексності, превентивності екологічних злочинів (Хумарова Н.І., 2010).

Основними функціями інституційного механізму реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки є:

- підтримка стійкої динаміки функціонування і «зеленого» розвитку територій;
- забезпечення екологічно доцільного та суспільно справедливого розподілу природних ресурсів і умов та упорядкування процесу їх використання;
- створення екологічно орієнтованих, стимулюючих «зелений» розвиток, норм та правил господарювання в національній економіці.

Для забезпечення екологічної орієнтації необхідно включити відповідний мотиваційний механізм для адекватного сприйняття «зелених» пріоритетів. Традиційно в основі такого механізму розглядаються екологічні обмеження, заборони та стимули. При цьому використовуються правові, організаційні, фінансові інструменти. Важливим вбачаємо розробку системи формальних і неформальних інституційних обмежень, які б мотивували узгодження довгострокових та короткострокових завдань у межах екологоорієнтованого стратегічного планування. Передусім, це стосується цінностей «зеленої» економіки: пріоритет екологічної безпеки; охорони і раціонального використання природних ресурсів, їх відтворення та збереження для майбутніх поколінь. Саме на основі цього повинні формуватися довгострокові програми, проекти соціально-економічного розвитку, прийматися політичні, науково-технологічні рішення. При цьому, дія мотиваційного механізму повинна не тільки стимулювати до використання ресурсозберігаючих технологій, бережливого ставлення до природних ресурсів, а й унеможливити антиекологічний і антисоціальний вибір. Найбільш дієвим економічним інструментом досягнення такого ставлення у суб'єктів господарювання є перетворення “зовнішніх витрат” у “внутрішні”.

Інструменти інституційного механізму реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки повинні забезпечувати:

- ефективну діяльність та передбачуваність її результатів;

- свободу вибору способів виконання нормативно-законодавчих вимог;
- передбачуваність обмежень, їх наукову обґрунтованість та оцінку можливих наслідків;
- відповідні умови упровадження – поступовість та послідовність;
- доступність та рівність можливостей для усіх суб'єктів;
- можливість адекватної оцінки отримуваних результатів та доступність інформації.

Всі складові інституційного механізму мають екологічну орієнтацію, спрямовану на збереження, відтворення, використання природних ресурсів в межах екологічної безпеки та на засадах збалансованого розвитку.

Інституційний механізм реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки, з позиції процесного підходу, можна розглядати як сукупність чинників спрямованої дії спонукального характеру до змін, під впливом яких забезпечується налаштування, регулювання природно-ресурсного потенціалу регіону загалом або його окремих елементів, що забезпечить досягнення очікуваних результатів і реалізацію визначених цілей.

Інструменти інституційного механізму реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки взаємопов'язані, їх вибір взаємообумовлений і тому створює нову якість, визначену саме цим поєднанням. Особливість цієї взаємодії визначається предметом, об'єктами, суб'єктами, рівнем формування та дії інституційного механізму, його типом, викори-

стовуваними важелями впливу та інструментами.

Кожен з інструментів має власний предмет в межах національної економіки. Об'єкти – елементи національної економіки, природокористувачі незалежно від характеру і напрямку діяльності.

Суб'єкти інституційного механізму реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки можуть бути поділені на дві групи: загального характеру та спеціалізовані. До першої групи відносяться органи державної влади, місцевого самоврядування, наукові та освітні заклади, підприємства та підприємці, громадські організації тощо. До другої – спеціалізовані установи з проведення аудиту, розробки норм та нормативів, експертизи, контролю, моніторингу, ліцензування, сертифікації, прогнозування національного розвитку. Ці суб'єкти включаються як розробники та виконавці, або виконують контролюючі функції в процесі розробки та реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки.

Засоби дії механізму за характером впливу можна поділити на три групи: адміністративні, законодавчі, організаційні. Законодавче регулювання полягає у прийнятті відповідних законодавчих актів, які встановлюють суб'єктів, їх права і обов'язки, порядок і методи здійснення діяльності. Адміністративне – передбачає надання прав регулювання (обмеження та стимули, норми, нормативи, санкції, ліміти, квоти) певним спеціалізованим установам (система органів контролю та управління, дозвільні, ліцензування, сертифікації, експе-

ртизи проектів, моніторингу, аудиту), які формують організаційну структуру екоменеджменту.

За ієрархічним рівнем функціонування складових інституційного механізму розрізняють державний, регіональний, місцевий, об'єктний. Тобто, корегуюча дія механізму повинна враховувати регіональні особливості розвитку економіки, які можуть бути значними і залежати від стратегії розвитку регіону загалом і його ресурсно-екологічної сфери зокрема.

Розглянемо окремі складові даного механізму, які мають специфіку щодо забезпечення реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки.

Екологічний аудит ми розглядаємо як інструмент для систематичної перевірки екологічного потенціалу, екологічних ризиків і шансів територіальної системи будь-якого рівня, впливу її елементів на довкілля. Метою екологічного аудиту є оцінка впливу і прогнозування економіко-екологічних наслідків діяльності господарюючих суб'єктів на навколишнє природне середовище, встановлення відповідності діяльності вимогам чинного природоохоронного законодавства, екологічних нормативних актів, стандартів, правил, постанов і розпоряджень державних і природоохоронних органів, визначення основних напрямків забезпечення екологічної та економічної безпеки виробництва, підвищення ефективності природоохоронної діяльності.

На підставі системного підходу до процесу управління екологічною аудиторською діяльністю розроблено алгоритм, згідно з яким всі етапи управління залежно від виконуваних

функцій поділені на основні блоки: планування, організація, операційна функція, контроль і мотивація (Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Навроцький В.М., 1997).

У практичній діяльності проводяться різного виду екологічні аудити, зокрема: системний аудит – дослідження організації підприємства і його процесів щодо їх структурної та функціональної дієздатності; аудит процесів – перевірка певних виробничих процесів і процедур з точки зору рекомендованих заходів для захисту навколишнього середовища з виявленням найбільш небезпечних ділянок так званих «гарячих точок» цього виробництва; контрольний аудит – перевірка виконання різних законодавчих або нормативно-регламентуючих актів підприємствами тощо; аудит з особливих приводів (обробки та зберігання спеціальних відходів; впливу виробничого процесу на здоров'я персоналу і навколишнього населення; якості продуктів; викидів (скидів) підприємства у навколишнє середовище; систем управління охороною навколишнього середовища тощо) (Хумарова Н.И., Ковалёва Н.Г., 1998).

Внутрішній та зовнішній аудит – основа і необхідний етап для проведення екологічної оцінки та сертифікації (Гордейчук Є.Г., Галушкіна Т.П., 2010).

Різноманіття і значимість факторів, що впливають на територіальні системи, а також складність об'єктів, які підлягають сертифікації або види діяльності, які підлягають ліцензуванню, обумовлюють необхідність їх економіко-екологічної оцінки. Традиційні методи колективних експертних оцінок, орієнтовані на економі-

ко-екологічний прогноз, дозволяють акумулювати ідеї спеціалістів у перспективних напрямках збалансованого розвитку національної економіки. Вони прийнятні та перспективні в екологічній експертизі, екологічній оцінці та екологічному аудиті. На нашу думку, в контексті дослідження доцільно використовувати саме стратегічну екологічну оцінку (СЕО), методологічні основи якої розроблені на міжнародному рівні («Протокол щодо Стратегічної екологічної оцінки», 2012) і адаптовані до проблем стратегічного планування.

СЕО закладається в основу процесу планування, який використовується для прогнозу, аналізу і тлумачення істотних впливів очікуваної діяльності на довкілля. СЕО розробляється та узгоджується з громадськістю, шляхом слухань, або в інформаційних повідомленнях з метою запобігання, або мінімізації неприйняття населенням проектних рішень. Одночасно стратегічна екологічна оцінка допомагає оцінити реальний потенціал ресурсів, максимізувати вигоди від накресленої діяльності, передбачає процес, який може: змінити і поліпшити проект (програму) діяльності; забезпечити ефективне використання ресурсів; поліпшити соціальні аспекти діяльності; визначити заходи щодо моніторингу та управління.

Проте, щодо адекватної взаємодії під час екологоорієнтованого стратегічного планування, СЕО повинна передбачати: чітке формулювання умов застосування експертних оцінок, що визначаються специфікою стратегічних планів для територіальних систем певного рівня; визначення завдань; процедуру критерії якості СЕО; відкритість; узгодження з чин-

ним законодавством, міжнародними угодами та досвідом застосування; організаційне забезпечення (формування відповідної інфраструктури); обов'язковість врахування результатів, приймаючи рішення щодо стратегічного курсу та реалізації програмних документів, включаючи виклад рішення в письмовому вигляді; перманентний моніторинг і аналіз змін.

Такі організаційні рішення (які не потребують істотних фінансових витрат), як введення механізму регіональної економіко-екологічної експертизи та екологічного аудиту інвестиційних проектів і програм є одними з найбільш перспективних напрямів у прогнозуванні та плануванні соціально-економічного розвитку, підвищення ролі і відповідальності суб'єктів територіальних систем у вирішенні проблем екологізації економіки.

Основними завданнями екологічного та природно-ресурсного моніторингу є:

- нагляд за роботою природокористувачів та забруднювачів довкілля;
- нагляд за станом природного середовища, процесами його зміни під дією антропогенного навантаження;
- оцінка фактичного стану довкілля, природних рекреаційних ландшафтів, прогнозування можливих змін;
- підготовка та надання інформації про стан довкілля для прийняття відповідних рішень владними структурами, активізації дії окремих інструментів впливу, прийняття підприємницьких рішень, зміни цін на ринку природних ресурсів.

Служби моніторингу можуть формуватися за галузевим (служба санаторно-гігієнічного моніторингу, лісового фонду, водних об'єктів, джерел антропогенної дії тощо) або регіональним принципами з об'єднанням у Державну систему екологічного моніторингу, яка здійснюватиме діяльність на основі системи стандартів та нормативів.

Стандарти і нормативи включають нормативи та ліміти на викиди/скиди забруднюючих речовин, ліміти спеціального використання природних ресурсів, квоти на їх видобуток, нормативи відвідування природоохоронних територій, екологічно допустимі навантаження на природні ландшафти, заборони на розміщення шкідливих виробництв та відходів. Необхідність впровадження стандартів і нормативів диктується зростанням частки антропогенного та техногенного навантаження на територіальні системи, внаслідок чого спостерігається поступова деградація всіх її компонентів. Формування умов для ефективного захисту довкілля потребує розробки цілого комплексу природоохоронних заходів, спрямованих на обмеження, ліквідацію дії чинників, які негативно впливають на стан навколишнього середовища, усунення негативних наслідків господарської діяльності. Крім того, погіршення стану НПС викликане відсутністю економічних важелів, механізмів контролю та сучасних норм їх використання.

Ліцензування господарської діяльності пов'язане з необхідністю забезпечення екологічного моніторингу і контролю за негативною дією господарських систем на довкілля. Макроекономічне регулювання здійснюється у

межах всієї національної економіки або окремих її сферах. Це структурна та інституційна перебудова, фінансово-кредитна та податкова політика, державне регулювання цін, посилення ролі приватного сектора, лібералізація зовнішньої торгівлі, проїзду через кордон, створення сприятливого інвестиційного клімату тощо. Мезорегулювання враховує особливості регіонального розвитку. Успіх дії механізму на макро- та мезорівні значною мірою визначається їх дієвістю на мікрорівні. Це формування політики екологічнобезпечного бізнесу на основі економічної зацікавленості, формування його стратегій розвитку з позицій соціально-етичного маркетингу, матеріальної та цивільно-адміністративної відповідальності. Звідси випливає необхідність впровадження стимулів для ефективного природокористування, використання ресурсозберігаючих, екологічно чистих технологій, застосування вторинної сировини, запобігання забрудненню довкілля, виробництва екологічно чистої продукції, відтворення порушених ландшафтів, відновлення біорізноманіття територій.

У екологоорієнтованому стратегічному плануванні розвитку національної економіки має бути реалізований принцип інтеграції процесів економічного розвитку з вимогами охорони довкілля, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу і забезпечення екологічної безпеки. При цьому інтегрований підхід до їх рішення сприятиме економічно обґрунтованому і стабільному соціально-економічному розвитку держави.

Істотна роль у рішенні вказаних проблем у забезпеченні взаємозв'язку економічного розвитку з дотриманням вимог екологічної безпеки по-

винна належати економіко-екологічній експертизі (ЕЕЕ).

Метою економіко-екологічної експертизи є інтеграція оцінок економічного й екологічного обґрунтування ухвалення рішення про інвестиційний проект (програму), розміщення інвестиційного об'єкту і через ці оцінки – опосередкована дія на підвищення якості техніко-економічного і екологічного обґрунтування проектування та будівництва господарських об'єктів, результатів порівняльної економіко-екологічної ефективності їх розміщення з урахуванням особливостей регіонів шляхом зіставлення різних варіантів з економіко-екологічним прогнозом відносно його довгострокового розвитку (Ковалева Н.Г., Хумарова Н.И., 1998).

Головною метою запропонованої нами економіко-екологічної експертизи є вибір варіанту найбільш ефективного використання інвестицій за умови дотримання вимог екологічної безпеки і надання прогнозів дії наміченої діяльності на довкілля окремих регіонів.

Цільовою функцією проведення ЕЕЕ планованих і діючих об'єктів є перевірка повноти дотримання національних правових, екологічних, економічних, технологічних, технічних норм, правил, регламентів для цих видів діяльності, що враховують міжнародні нормативні акти, стандарти і специфіку національної економіки.

Найбільш важливими положеннями ЕЕЕ є:

проведення експертизи на різних стадіях господарського інвестиційного процесу;

формування пакету необхідної документації для експертизи плано-

ваних і діючих об'єктів, який повинен включати: спеціальні дозволи (ліцензії) на користування ділянками надр та інших природних ресурсів;

- документацію за узгодженням «спеціального» режиму ведення робіт з органами, які забезпечують охорону державних кордонів України, що регулюють судноплавство, рибний та інші промисли, екологічну безпеку;
- програму наукових досліджень, документацію на погодження обсягів видобутку ресурсів;
- розрахунок розмірів платежів за право користування надрами, акваторіями, ділянками морського дна для розвідки, видобутку, експлуатації родовищ з урахуванням геологічних особливостей родовищ, географічних, екологічних умов їх місцезнаходження;
- розрахунки величини страхових екологічних платежів при розвідці, розробці родовищ, включаючи транспортування видобутих ресурсів;
- розрахунок величини платежів за погіршення природного середовища в результаті розвідки родовищ;
- перелік заходів щодо ліквідації можливих аварійних ситуацій при розвідці та розробці родовищ;
- забезпеченість необхідною нормативно-інструктивною економіко-екологічною базою, яка дозволяє стежити на регіональному, державному рівнях за фінансовими можливостями розвитку екологічних служб, реалізацією природоохоронних заходів, що забезпечують екологічну безпеку здійснення розвідки та розробки родовищ.

Таким чином, завдання ЕЕЕ зосереджені на реалізації системи: "мінімум витрат – максимум результату – забезпечення екологічної безпеки" на принципах сталого розвитку.

Результати ЕЕЕ інвестиційних проектів і програм сприятимуть об'єктивній оцінці інвестиційного потенціалу регіону, що склався, його інвестиційній привабливості в сукупності з адекватною економіко-екологічною прогнозною оцінкою наслідків дії передбачуваних інвестиційних проектів і програм. Для залучення інвестицій і підвищення інвестиційної привабливості регіонів потрібно закріпити повноваження регіональних органів управління з впровадження процедури позавідомчої ЕЕЕ інвестиційних проектів і програм на законодавчому рівні.

Необхідно зазначити, що нині в Україні в практиці оцінки ухвалення господарських рішень такої процедури, як пропонується нами економіко-екологічна експертиза, немає.

Роль існуючої в Україні процедури екологічної експертизи, в контексті нових державних актів, зокрема, Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності" (№3038-VI 17.02.2011), поступово знижується, має виключно "екологічний" акцент і на сучасну оцінку ефективності інвестиційного проекту (тобто ефективності інвестицій) практично ніякого впливу не чинить, а тому не може бути оцінена як дієвий механізм для ухвалення відповідальних управлінських рішень по оптимізації інвестиційних проектів і програм.

Висновки

Таким чином економіко-екологічна експертиза має стати важливим чинником запобігання кризовим явищам, формування умов сталого соціально-економічного розвитку регіонів зокрема та національної економіки України загалом.

Із зазначеного зрозуміло, що для узгодженості дії окремих важелів, інструментів, напрямків впливу, формування єдиної стратегії реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки необхідно:

- створити відомчі, регіональні та національні центри прогнозування розвитку територій, для забезпечення обґрунтованості екологоорієнтованого стратегічного планування їх розвитку;
- сформувані і впровадити в практику ефективні норми та нормативи, дотримання яких постійно відслідковувалося в процесі екологічного моніторингу;
- впровадити дійову систему екологічного аудиту та сертифікації;
- сформувані єдині вимоги до про-

ведення екологічної оцінки та експертизи.

У результаті цілеспрямованих зусиль створюється можливість системного регулюючого впливу, що забезпечує оперативний і стратегічний ефект. Тобто, загальною метою дії механізму є узгодження екологічних, соціальних та економічних інтересів суб'єктів господарювання як по вертикалі – національної економіки, галузевих, підприємницьких, так і по горизонталі – національних, регіональних, місцевих.

Важливо, що інструменти інституційного механізму реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку територіальних економіко-екологічних систем взаємопов'язані, їх вибір взаємообумовлений і тому створює нову якість, визначену саме цим поєднанням. Їх взаємодія у часі та просторі може змінюватись, що викликає позитивну чи негативну ситуацію (у соціальній, екологічній чи економічній сферах) і спонукає до посилення чи послаблення дії окремих важелів та інструментів.

Література

1. Буркинський Б.В. Екологічний імператив у стратегічному плануванні соціально-економічного розвитку територій / Б.В. Буркинський, Н.І.Хумарова // Рациональне природокористування – важлива умова ноосферного розвитку України: матеріали V Пленуму Спільки економістів України та науково-практичної конференції, 22-23 вересня 2011 р.: тези допов. - Одеса, 2011 – С. 23-35.
2. Хумарова Н.І. Сутність, критерії та принципи екологоорієнтованого стратегічного планування / Н.І. Хумарова // Інновації в суднобудуванні та океанотехніці: Матеріали міжнародної науково-технічної конференції: Миколаїв: НУК, 2010. – С.306-307.
3. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / В.Я.Шевчук, Ю.М.Саталкін., В.М. Навроцький та ін., - К.: Символ-Т, 1997. – 221 с.
4. Хумарова Н.И. Экологический аудит в природопользовании: концепция, методика, практика / Н.И., Хумарова, Н.Г. Ковалёва//Монографія – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 1998. – 142 с.
5. Гордейчук Є.Г. Екологічна сертифікація в системі державного екологічного управління/ Є.Г. Гордейчук, Т.П. Галушкіна// Монографія.- Харків: Бурун Книга, 2010. – 288с.

6. Протокол щодо Стратегічної екологічної оцінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unece.org/env/eia/sea_protocol_r.html
7. Доклад Комитета по содействию развитию ОЭСР «Руководство по успешному применению стратегической экологической оценки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/28/12/36451340.pdf>
8. Ковалева Н.Г. Функции хозяйственного контроля, экологического аудита и экспертизы в формировании рыночных отношений / Н.Г. Ковалева, Н.И. Хумарова // Природоохранный регулирование в рыночных отношениях. – О. : НАН Украины, Ин-т пробл. рынка и экон.-экол. исслед. – 1998. – С. 84-194.